

Wstęp

„Chęć bytu dobrego, czyli zamożności, jest jednym z pierwszych i naturalniejszych popędów człowieka. Człowiek prawy przez pracę i środki prawe chce dojść do tego celu, lecz mniej moralny używa środków mniej pracowitych; do rzędu tych należy bez zaprzeczenia i gra, która w próżnowaniu od ślepego losu tegoż samego oczekuje skutku, towarzystwo [tj. społeczeństwo – A.N.] nic na niej zarobić nie może, bo ona mu żadnych nowych nie dostarcza wartości, a przez nadzieję takowych zysków oswaja z lenistwem, upowszechnia bezczynność, wznieca bogactw marzenia, do uiszczenia których, gdy już pełznąć zaczynają, nawet zbrodni za środek przedstawić nie waha się. Lecz jeśli w ludziach bywają złe skłonności, obowiązkiem jest rządu nie dać się takowym rozwijać, owszem powinien oświecać ich o niebezpieczeństwie, na jakie się wystawiają. A jeżeli oprzeć popędowi się nie zdoła, niechże nie będzie współnikiem grabieży i łupiestwa”¹. Opinia komisji sejmowej, sformułowana w 1830 r., czyli u schyłku epoki konstytucyjnej Królestwa Polskiego, jest jednoznacznie negatywna: loteria to niegodziwy sposób zdobywania majątku, który prowadzi do demoralizacji człowieka i całych społeczeństw. Oto zamiast w wytrwałej pracy i uczciwości ludzie szukają sposobu na wzbogacenie w grach losowych. Rząd ma obowiązek przeciwdziałać nagannym postawom obywateli, natomiast w żadnym razie nie powinien czerpać korzyści z ludzkich słabości. Poselska ocena loterii koncentrowała się wokół negatywnych zjawisk, jakie niosła ze sobą ta forma dochodów państwa. W opinii posłów rolę rządu powinno być edukowanie społeczeństwa, nie tylko podnoszenie świadomości ekonomicznej, lecz także dbanie o jego poziom moralny. Takie pojmowanie

¹ *Uwagi Komisji Izby Poselskiej, czytane i przyjęte przez Izbę na posiedzeniu w dniu 24 i 25 VI 1830 r., w: Sejm Królestwa Polskiego o działalności rządu i stanie kraju 1816–1830, oprac. i wstęp J. Leskiewiczowa, F. Ramotowska, Warszawa 1995, s. 342.*

roli władzy prowadziło do zdecydowanej negacji dochodów z loterii. Komisja sejmowa miała powody, by surowo oceniać loterie oraz ich niepożądany wpływ na społeczeństwo. Jeżeli jednak spojrzeć na loterie szerzej, bardziej wieloaspektowo, widać, że zagadnienie jest dużo bardziej złożone.

Analiza funkcji społecznych, jakie loterie pełniły, wymaga uwzględnienia wielu czynników. Wyjaśniając je, należy wziąć pod uwagę również negatywne oceny. Była wśród nich m.in. opinia cesarza Aleksandra I; w 1825 r. władca uznał loterie za zło, które należy ścierpieć².

Loterie w Królestwie Polskim okresu konstytucyjnego i autonomicznego różniły się od tych organizowanych na pozostałych ziemiach dawnej Rzeczypospolitej. W zaborze pruskim i austriackim loterie funkcjonowały, ale były organizowane centralnie przez instytucje państwowe. Królestwo Polskie miało własną loterię państwową, chociaż, co szczególnie warto podkreślić, własnej loterii nie miało Cesarstwo Rosyjskie. Co więcej, od 1840 r. mieszkańców Cesarstwa obowiązywał zakaz gry na polskiej loterii.

Moim zamierzeniem było przedstawienie loterii w Królestwie Polskim w okresie konstytucyjnym i autonomicznym. W rozdziale pierwszym, tytułem wprowadzenia, przybliżyłam zagadnienia związane z początkami loterii na ziemiach polskich. W kolejnych rozdziałach omówiłam: przepisy prawa regulujące funkcjonowanie loterii, jej organizację, miejsce w systemie dochodów skarbowych państwa, krąg osób grających na loterii oraz jej rolę w życiu społeczeństwa. Ostatnim badanym zagadnieniem były moralno-filozoficzne postawy ludzi wobec loterii. Cały opis zagadnienia jest wielopłaszczyznowy, co wiąże się z charakterem tego zjawiska, mającego wymiar ekonomiczny, społeczny i moralny. Starałam się przedstawić dwa równoległe funkcjonujące rodzaje loterii: loterię państwową i loterię dobroczynną, które różniły się wprawdzie od siebie zadaniami, organizacją, sposobami finansowania i celem, w jakim były przeprowadzane, lecz równocześnie były ze sobą ściśle powiązane instytucjonalnie i personalnie. Technika losowań również była podobna. Ponadto zarówno w przypadku loterii organizowanych przez państwo, jak i loterii dobroczynnych priorytetem było przecież osiągnięcie jak najwyższego dochodu. Różnica sprowadzała się jedynie do tego, że zysk z loterii klasycznej i liczbowej trafiał do skarbu państwa, a z loterii dobroczynnej był kierowany na określony przez jej organizatorów cel społeczny.

Loteria zarówno w rozumieniu skarbowym, jak i moralnym była złożonym zjawiskiem społecznym. Różnie można oceniać jej wpływ na społeczeństwo. Czynniki państwowe, skarbowe, przeplatały się ze społecznymi, dobroczynnymi, tak na płaszczyźnie finansowej, jak i organizacyjnej oraz personalnej. Pojawienie

² Por. rozdział 6.

się loterii w XVIII w. miało związek z inicjatywami dobroczynnymi i szukaniem środków na ich finansowanie. Jednak dość szybko loteria stała się jednym ze źródeł finansowania skarbu państwa. Z kolei od lat dwudziestych XIX w. w budżecie Królestwa Polskiego ponownie zaczęto przeznaczać część zysków z loterii na Warszawskie Towarzystwo Dobroczynności.

W XIX w. loteria była postrzegana jako zjawisko ważne dla państwa, jako istotny element życia społecznego i źródło części dochodów budżetowych. O jej znaczeniu może świadczyć np. fakt, że podczas zakrojonej na dużą skalę akcji publikowania aktów prawnych obowiązujących w Królestwie Polskim, rozpoczętej w 1866 r., w związku z wprowadzaniem regulacji prawnych znoszących autonomię Królestwa, osobny, obszerny tom dwudziestotomowej serii publikacji dotyczących Wydziału Skarbu poświęcono właśnie dochodowi z loterii³. Sprawy związane z loterią zostały zestawione zatem z takimi zagadnieniami skarbowymi, jak: podatki stałe, allewacje, sekwestr i konfiskata, pobór i egzekucja należności skarbowych, budżety Królestwa Polskiego w ujęciu historycznym, dochód ze sprzedaży soli, przepisy stemplowe, Bank Polski, lasy rządowe, rachunkowość i kontrola, dochód z tytoniu i tabaki, opłaty od wyrobu cukru, opłata gildyjna oraz dobra rządowe. W dziewiątym tomie tej serii zamieszczono wszystkie ważniejsze akty prawne różnej rangi dotyczące loterii, jeżeli wcześniej nie zostały one uchylone. Zakres chronologiczny publikacji obejmuje czasy Księstwa Warszawskiego po rok 1866. Wielu aktów prawnych kluczowych dla tej formy działalności skarbowej nie wydano drukiem w momencie, gdy wchodziły w życie. Miały one w większości rangę postanowień administracyjnych, a zatem nie zamieszczono ich w tak ważnym wydawnictwie urzędowym, jakim był „Dziennik Praw”, w którym publikowane miały być ustawy sejmowe oraz te postanowienia administracyjne, których „druk w «Dzienniku Praw» zostanie nakazany”⁴. W odniesieniu do aktów prawnych dotyczących loterii decyzji o publikacji nie podejmowano. Nasuwa się więc pytanie, dlaczego tak się działo: czy szczegóły funkcjonowania loterii były skrywane przed szerszym kręgiem odbiorców, czy też władze uznawały, że regulacje te dotyczą zbyt wąskiego grona odbiorców. Wiadomo, że organizowanie loterii było jawne

³ *Zbiór Przepisów Administracyjnych Królestwa Polskiego. Wydział Skarbu*, t. 9: *O dochodzie z loterii*, Warszawa 1867. Publikacja przepisów stanowiła wielkie zamierzenie wydawnicze, którego celem było wydanie drukiem aktów prawnych obowiązujących w Królestwie Polskim, lecz nieujętych w „Dzienniku Praw Królestwa Polskiego”. Zbiory przepisów obowiązujących w Królestwie Polskim wydawano także z innych dziedzin. W latach 1866–1868 wydano przepisy dla KRSWiD, Wydziału Spraw Wewnętrznych, Wydziału Sprawiedliwości, Wydziału Oświecenia oraz Wydziału Komunikacji Lądowych i Wodnych.

⁴ G. Smyk, *Administracja publiczna Królestwa Polskiego w latach 1864–1915*, Lublin 2011, s. 190.

na wszystkich etapach tego przedsięwzięcia, zatem pierwszą ewentualność można od razu odrzucić. Tylko jeden akt prawny, decyzja cesarza z 9 (21) stycznia 1839 r. o zniesieniu loterii liczbowej, został opublikowany w „Dzienniku Praw”⁵. Świadczy to o wyjątkowej randze tego wydarzenia.

W związku z różnymi ograniczeniami, np. bazy źródłowej, niektóre pytania dotyczące loterii w Królestwie Polskim, jakie mogą się nasuwać, pozostały bez odpowiedzi. Stało się tak zarówno z powodu braku dokumentów, np. wspomnianych wcześniej protokołów grających i wygrywających, jak i ograniczonej wiarygodności innych materiałów. Identyfikacja i charakterystyka osób wygrywających nie jest możliwa ze względu na sposób funkcjonowania administracji loterii. Nie zachowywano protokołów wygranych i ksiąg, w których kolektorzy rejestrowali swoich klientów. Prasa Królestwa Polskiego (w pracy oparłam się w znacznej mierze na niezwykle popularnym we wszystkich kręgach społecznych „Kurierze Warszawskim”⁶) informowała o wygrywających na loterii klasycznej, ale nie można jednak uznać tego źródła informacji za bezwzględnie miarodajne. Można zakładać, że nie były to bezstronne relacje, ale do pewnego stopnia świadome i celowe kształtowanie zainteresowania społeczeństwa loteriami. „Portret zbiorowy” wygrywających (szerzej na ten temat w rozdziale 5. *Uczestnicy loterii*) jest najpewniej portretem przeciętnego czytelnika „Kuriera”.

Interesujące byłoby także poznanie stanowiska duchowieństwa różnych wyznań wobec loterii. Można przypuszczać, że pojawiłyby się w tym przypadku różne postawy i opinie. Z jednej strony loteria jako gra hazardowa mogła być potępiana, z drugiej jednak, zwłaszcza loterie organizowane na cele dobroczynne, mogły cieszyć się poparciem duchownych. Niestety, wobec braku źródeł nie podjęłam tego zagadnienia w publikacji. Licznie wydawane w XIX w. zbiory kazań kościelnych nie zawierają tekstów poświęconych loterii czy ogólnie pojmowanemu hazardowi. Podobnie w „Tygodniku Katolickim”, z lat 1864–1867, nie odnaleziono artykułów dotyczących loterii. Widocznie była ona w odbiorze duchownych zjawiskiem zbyt marginalnym, by zwracać na nią szczególną uwagę, wobec występków znacznie bardziej zasługujących na potępienie, jak bezbożność, pijaństwo czy rozpusta. Co więcej, zdarzały się przypadki uczestnictwa księży w loteriach, a nawet ich uporu w udowadnianiu swoich racji⁷.

⁵ DP KP, t. 23, s. 11.

⁶ Wyjątkową rolę „Kuriera Warszawskiego” w informowaniu społeczeństwa oraz kształtowaniu jego wiedzy i opinii o otaczającej rzeczywistości, postaw i gustów, a nawet wzorców spędzania czasu wolnego wyczerpująco omówił Z. Anculewicz w dwóch monografiach: „Kurier Warszawski” w latach 1821–1868, Olsztyn 1997 oraz *Świat i ziemie polskie w oczach redaktorów i współpracowników „Kuriera Warszawskiego” w latach 1868–1915*, Warszawa 2002.

⁷ Wątek księdza-gracza zob. rozdział 5.

Opracowania i źródła

Zagadnienie skarbowości w Królestwie Polskim było już omawiane w wielu publikacjach. Jedni autorzy traktowali temat szeroko, dając syntetyczny obraz administracji państwowej oraz ekonomicznej sytuacji kraju⁸, inni koncentrowali się na wybranych jej aspektach lub wybitnych osobistościach, działających w zakresie skarbowości⁹.

Literatura traktująca o loterii w Królestwie Polskim nie jest jednak zbyt bogata. Zagadnienie to umykało uwadze badaczy, było przez nich pomijane, być może uważane za zbyt marginalne i niegodne bliższego rozpoznania. Z przedwojennych publikacji można wymienić zaledwie dwa niewielkie objętościowo opracowania, z których pierwsze powstało jeszcze w czasie I wojny światowej, drugie zaś – tuż po jej zakończeniu. Ich zasadniczym celem było zarówno przedstawienie rysu historycznego loterii, jak też – a może przede wszystkim – przestrzeganie przed tą formą rozrywki i pozornie łatwym zyskiem. Mowa o pracach Wacława Paszkowskiego i Ignacego Balińskiego. Obie sprawiają wrażenie pisanych „ku przestrodze”, z wyraźnym przesłaniem, że loteria to zło, którego ludzie i władze powinni się wystrzegać. Wyraźnie zauważalne są cele dydaktyczne i edukacyjne tych opracowań. Ich autorzy koncentrowali się na ocenie moralnego aspektu gry na loterii. Obie publikacje nie są wolne od błędów natury chronologicznej i nieścisłości merytorycznych, niemniej jednak zwięźle i rzeczowo przedstawiają zagadnienia w ujęciu historycznym. Wacław Paszkowski, profesor Politechniki Warszawskiej, w okresie I wojny światowej działacz Rady Głównej Opiekuńczej, a w niepodległej Polsce m.in. przez krótki czas minister komunikacji¹⁰, w swoim tekście skoncentrował się na dwóch zasadniczych kwestiach: skrótowym

⁸ B. Winiarski, *Ustrój polityczny ziem polskich w XIX w.*, Poznań 1923; F. Koneczny, *Dzieje administracji w Polsce w zarysie*, Wilno 1924; A. Ajnenkiel, *Administracja w Polsce. Zarys historyczny*, Warszawa 1977; A. Jezierski, *Historia gospodarcza Polski 1815–1980*, Warszawa 1987; J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia ustroju i prawa polskiego*, Warszawa 1993; J. Skodlarski, *Zarys historii gospodarczej Polski*, Warszawa–Łódź 2000; H. Izdebski, *Historia administracji*, Warszawa 2001; T. Maciejewski, *Historia administracji*, Warszawa 2002; W. Witkowski, *Historia administracji w Polsce: 1764–1989*, Warszawa 2007; *Dzieje biurokracji na ziemiach polskich. Sympozjum dziejów biurokracji*, red. A. Górak, K. Latawiec, D. Magier, t. 1, Radzyń Podlaski 2008; t. 2, Radzyń Podlaski 2009; t. 3, Radzyń Podlaski 2009; t. 4, Radzyń Podlaski 2011; t. 5, Włocławek 2013.

⁹ M. Ajzen, *Polityka gospodarcza Łubeckiego (1821–1830)*, Warszawa 1932; J. Szczepański, *Księżę Ksawery Drucki-Lubecki 1788–1846*, Warszawa 2008; P.M. Pilarczyk, *Początki instytucji budżetu państwa w Polsce*, Poznań 2014.

¹⁰ S. Konarski, *Paszkowski Wacław Julian*, w: PSB, t. 25, Wrocław–Warszawa–Kraków 1980, s. 309–311.

przedstawieniu dziejów loterii w wybranych krajach europejskich (Włochy, Holandia, Francja, Anglia, Niemcy, Austro-Węgry, Dania, Hiszpania, Serbia, Stany Zjednoczone) oraz w Królestwie Polskim, a także na wyrażeniu opinii o zgubnym wpływie loterii na społeczeństwo. Jego praca miała być przestrogą zarówno dla rządzących, jak i dla obywateli¹¹. Należy zaznaczyć, że w tej kwestii Paszkowski dysponował nie tylko wiedzą teoretyczną, ale również praktycznym doświadczeniem, gdyż był jednym z głównych organizatorów drugiej loterii dobroczynnej przeprowadzonej przez Radę Główną Opiekuńczą 8 maja 1917 r.¹²

Autor drugiej publikacji Ignacy Baliński¹³, przez wiele lat prawnik Prokuratorii Królestwa Polskiego, autor wielu rozpraw prawniczych, krytyk literacki i teatralny, od 1918 r. sędzia polskiego Sądu Apelacyjnego, w II Rzeczypospolitej bezpartyjny senator związany z Narodową Demokracją¹⁴, był szczerze zaangażowany w opracowanie jak najlepszych stosunków prawnych w nowo powstającym państwie polskim. W swojej pracy przedstawił zasady funkcjonowania i ceremoniali loterii liczbowej oraz klasycznej, a także historię loterii na ziemiach polskich. Pokrótkę omówił również loterie zagraniczne i tzw. poboczne (organizowane na różne mniej czy bardziej cenne przedmioty ruchome). Pisał swą broszurę z wyraźną tezą i zamiarem udzielenia przestrogi przed negatywnymi skutkami loterii, gdyż był pewien, że władze nowego państwa sięgną po tę formę dochodu i dawał rady, jak uniknąć błędów. W pracy sformułował zasady, według których powinna być zorganizowana loteria w niepodległej Polsce: pięcioklasowa loteria klasyczna ma pozostawać w zarządzie państwowym, nie wolno jej oddawać w dzierżawę prywatnym przedsiębiorcom. Powinien być utrzymany państwowy monopol loteryjny. Liczba losów musi być dostosowana do liczby ludności kraju.

Z nowszych publikacji poświęconych zagadnieniu loterii w ujęciu historycznym można wymienić tylko pracę Artura Rogalskiego¹⁵. Publikacja zawiera interesujące informacje na temat loterii, takie jak ich pojawienie się w Europie i w Rzeczypospolitej, zasady administrowania nimi aż po czasy Królestwa Polskiego, początki monopolu loteryjnego sięgające roku 1786, aż po lata trzydzieste XX w. Jest też mowa o kolektorach i ich kolekturach, o przepisach regulujących ich pracę, a także o organizacji losowań. Postawione zostało też pytanie dotyczące

¹¹ W. Paszkowski, *Loteria i ład społeczny. Przyczynek do spraw uregulowania stosunków loteryjnych u nas*, Warszawa 1917.

¹² I. Baliński, *Loterie publiczne w Polsce. Szkic historyczny*, Warszawa 1918, s. 40.

¹³ Tamże.

¹⁴ I. Baliński, *Wspomnienia o Warszawie*, przedmowa R. Kołodziejczyk, Warszawa 1987, s. 8–15.

¹⁵ A. Rogalski, *O loteriach w dawnej Polsce*, Warszawa–Siedlce 2008.

grona wygrywających, na które niemożliwe jest udzielenie precyzyjnej, dobrze udokumentowanej odpowiedzi. Ze względu jednak na objętość (zaledwie 40 stron), a także popularyzatorski charakter (praca jest pozbawiona aparatu naukowego) autor nie poruszył w niej wszystkich zagadnień, a te, które omówił, siłą rzeczy zostały potraktowane skrótowo. Niemniej jednak jest to publikacja najobszerniejsza i najpełniej prezentująca zagadnienie loterii na ziemiach polskich, napisana po II wojnie światowej. Zawiera pewne pomyłki, wynikające zapewne z niewielkiego formatu i wiążącej się z tym skrótowości. Dotyczy to np. pieniędzy przekazywanych przez Dyрекcję Loterii na rzecz Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności¹⁶.

Monografie poświęcone gospodarce i skarbowości Królestwa Polskiego poruszają sprawy związane z loterią bardzo pobieżnie bądź całkowicie ten temat pomijają. Loteria umykała uwadze badaczy, chociaż stanowiła zarówno element dochodów skarbowych, jak i zagadnienie społeczne. Na przykład Mieczysław Ajzen dokładnie omówił działalność gospodarczą ministra skarbu Franciszka Druckiego-Lubeckiego, w tym jego działania związane z rozwojem monopoli skarbowych (solnego, propinacyjnego, tytoniowego, na towary kolonialne)¹⁷ i wzrost płynących z nich do skarbu państwa dochodów, loterię jednak pominął. Tak samo w pracy Jerzego Szczepańskiego¹⁸, traktującej o różnych aspektach działalności Lubeckiego, została pominięta niezrealizowana wizja tego ministra dotycząca eksperymentu z loteriami. Temat projektu Lubeckiego z loteriami na domy poruszyła natomiast w swej pracy Natalia Gąsiorowska, jednak tylko marginalnie¹⁹. Nieco więcej informacji o roli loterii w polityce Druckiego-Lubeckiego zawarł w swej monografii Jan Zdzitowiecki²⁰. Podstawowe informacje dotyczące rodzajów loterii, przynoszonego przez nie dochodu oraz organizacji losowań podał w swej pracy Henryk Radziszewski²¹. Natomiast w obszernym dziele Stanisława Smolki poświęconym polityce ministra Lubeckiego nie znalazły się żadne odniesienia do loterii²².

¹⁶ Tamże, s. 15.

¹⁷ M. Ajzen, *Polityka gospodarcza*, s. 38–75.

¹⁸ J. Szczepański, *Książę Ksawery Drucki-Lubecki 1788–1846*, Warszawa 2008.

¹⁹ N. Gąsiorowska, *Ministrowie Królestwa Kongresowego jako gospodarze Warszawy*, Warszawa 1919, s. 33–34.

²⁰ J. Zdzitowiecki, *Xsiążę-minister Franciszek-Xawery Drucki-Lubecki: 1778–1846*, Warszawa 1948, s. 226, 276.

²¹ H. Radziszewski, *Skarb i organizacja władz skarbowych w Królestwie Polskim*, t. 1, Warszawa 1907, s. 102–107; t. 2, Warszawa 1908, s. 208–209.

²² S. Smolka, *Polityka Lubeckiego przed powstaniem listopadowym*, Kraków 1907.

W pracy korzystałam głównie z dwóch rodzajów źródeł. Do pierwszej grupy należą rękopiśmienne źródła archiwalne, przechowywane w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie. Są to materiały zgromadzone w zespołach proveniencji urzędowej przez komisje rządowe okresu Królestwa Polskiego doby konstytucyjnej i autonomicznej: przychodów i skarbu oraz spraw wewnętrznych, trzy kolejne Rady Stanu Królestwa Polskiego, Radę Administracyjną oraz Ogólne Zebranie Warszawskich Departamentów Rządzącego Senatu. Uzupełnienie dla źródeł z okresu Królestwa Polskiego stanowiły materiały z czasów Księstwa Warszawskiego – Komisji Rządzącej, Rady Stanu i Rady Ministrów oraz Rady Stanu, naturalnie tylko w zakresie dziejów loterii na ziemiach polskich przed 1815 r.

W zespole Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu, po którym w naturalny sposób można by oczekiwać, że zawiera wielką ilość informacji na temat loterii w Królestwie Polskim, zagadnienia tego dotyczy zaledwie kilka jednostek archiwalnych. Dokumentacja Dyrekcji Loterii w Królestwie Polskim (później Urząd Loterii) była na bieżąco brakowana, po przeprowadzeniu wszelkich przewidzianych prawem procedur, i nie zachowało się jej wiele do naszych czasów. Obowiązywała tam zasada niezachowania informacji – niszczenia dokumentów niemających wartości dla przyszłego funkcjonowania urzędu, po ich wykorzystaniu w działalności bieżącej. Komisję Rządową Przychodów i Skarbu, ukonstytuowaną w 1816 r., tworzyło początkowo pięć dyrekcji generalnych: Kas i Rachunkowości, Podatków i Dochodów Stałych, Podatków i Dochodów Niestających, Dóbr Rządowych i Lasów Rządowych. Już w 1818 r. doszło do połączenia Dyrekcji Kas i Rachunkowości z Dyrekcją Podatków i Dochodów Stałych, a Dyrekcji Dóbr Rządowych z Dyrekcją Lasów Rządowych. Oprócz utworzonych w ten sposób Dyrekcji Kontroli i Podatków Stałych oraz Dyrekcji Dóbr i Lasów Rządowych w 1825 r. w skład KRPiS wszedł także Wydział Górnictwa Krajowego, działający wcześniej przy KRSW. Dla niniejszej pracy zasadnicze znaczenie ma Wydział Dochodów Niestających i jego akta. Początkowo wydział ten dzielił się na dwa biura: Ceł i Konsumpcji oraz Dochodów Wyłącznych. Już przed 1825 r. ustalony został podział na sześć sekcji: Ogólną, Celną, Konsumpcyjną, Stemplową, Pocht i Loterii oraz Solną. W 1826 r. powstała dodatkowo sekcja prawna. Według relacji Stefana Kieniewicza akta tejże sekcji już w okresie międzywojennym, kiedy pracował on w Archiwum Skarbowym, były „nieliczne i bardzo wybrakowane”²³. Wspominał on, że widział także „akta w sprawie zezwoleń na loterie urządzone prywatnie w celach spekulacji

²³ S. Kieniewicz, *Archiwum Skarbowe w Warszawie*, w: *Straty bibliotek i archiwów warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, t. 2: *Archiwa porozbiorowe i najnowsze*, Warszawa 1956, s. 28–33.

cyjnych przez niektórych finansistów warszawskich”²⁴. Brakuje niestety informacji o jakichkolwiek szczegółach, jak choćby na temat okresu, z którego pochodziły wspomniane akta związane z tematyką loterii. Akta dokumentujące działalność KRPiS związaną z loteriami po likwidacji tej Komisji zostały przekazane Bankowi Polskiemu jako instytucji, która przejęła nadzór nad Urzędem Loterii. Wśród dokumentacji Banku Polskiego Kieniewicz przywołał „akta dotyczące loterii, będące w gruncie rzeczy kontynuowanymi przez Bank aktami Sekcji Loterii w Wydziale Dochodów Niestających”²⁵.

Informacje dotyczące organizacji i przebiegu loterii są rozproszone po różnych zespołach archiwalnych. Świadczy to także o tym, że w ustalanie zasad obowiązujących w odniesieniu do loterii, a także w kontrolę prawidłowego funkcjonowania wszystkich instytucji i osób związanych z loterią zaangażowane były różne państwowe urzędy. W pracy zostały zatem wykorzystane akta kolejnych Rad Stanu – organów o rozległych kompetencjach: ustawodawczej, wykonawczej i sądowniczej. Rozpatrywały one projekty ustaw złożone przez króla lub namiestnika. Rady kontrolowały także działalność władz administracyjnych²⁶. Decydowały o stawianiu przed sądem urzędników mianowanych przez króla za przestępstwa popełniane w urzędzie, rozstrzygały spory jurysdykcyjne między organami władzy administracyjnej i sądowniczej oraz sprawowały sądownictwo administracyjne w II instancji. Właśnie sprawy z tej ostatniej kategorii posłużyły jako źródło do badania loterii. Szczególnie dużo informacji w aktach III Rady Stanu dotyczyło ostatniej przeprowadzonej na ziemiach polskich loterii na nieruchomości, tzw. loterii szymanowskiej, czyli loterii na dobra Szymanów i Seroki.

Liczne wykorzystane materiały znajdują się w protokołach Rady Administracyjnej – centralnego organu administracji cywilnej Królestwa Polskiego. W protokołach tych znalazło swoje odbicie zarówno rozpatrywanie projektów związanych z administracją loterii, jak i wydawanie zezwoleń na loterie tzw. poboczne oraz sprawy personalne urzędników zatrudnionych przy loteriach. W protokołach posiedzeń Ogólnego Zebrania Warszawskich Departamentów Rządzącego Senatu,

²⁴ Tamże, s. 33.

²⁵ Dotyczy to już jednak okresu po likwidacji KRPiS, a zatem wykracza poza zakres chronologiczny pracy. Dodatkowo sytuację komplikuje fakt, że obecnie w AGAD zespół Bank Polski liczy zaledwie 127 j.a. i 7 mb., będąc zaledwie szczątkiem dokumentacji istniejącej przed II wojną światową. Akta Banku Polskiego przechowywane przed II wojną światową w kantorze Banku spłonęły podczas powstania warszawskiego we wrześniu 1944 r. S. Kieniewicz, *Archiwum Skarbowe*, s. 44. Przechowywane obecnie akta Banku pochodzą w przeważającej części z rewindykacji ze Związku Radzieckiego, zrealizowanej w 1962 r.

²⁶ Rada Stanu, działająca w latach 1815–1831, przygotowywała projekty ustaw, natomiast inicjatywa ustawodawcza była prerogatywą króla.

instytucji powołanej na miejsce II Rady Stanu oraz Sądu Najwyższej Instancji Królestwa Polskiego, udokumentowana została sprawa sporu administracyjnego pomiędzy jednym z graczy a Urzędem Loterii. Podobnie stało się w materiałach Sekretariatu Stanu Królestwa Polskiego, gdzie znalazło swoje odzwierciedlenie dochodzenie swych praw przez innego gracza. W aktach KRSW zachowane są materiały dokumentujące postępowania administracyjne przeciwko osobom łamiącym prawne zakazy związane z loteriami.

Uzupełnienie dla źródeł archiwalnych z AGAD stanowią materiały przechowywane w Archiwum Państwowym w Warszawie. Należy do nich m.in. zespół Warszawskie Towarzystwo Dobroczynności. Mimo ścisłego związku wszelkiego rodzaju loterii z dobroczynnością, w materiałach WTD nie ma wielu informacji na ten temat. Informacje, nieliczne, lecz cenne i dające szerszy pogląd na zagadnienie finansowania dobroczynności z loterii, zawiera „Historia działalności Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności”, zachowana wśród innych materiałów w postaci maszynopisu²⁷. Pewne informacje dotyczące loterii zachowały się także w Zbiorze Korotyńskich w jednostce „Loteria w Warszawie i w Polsce 1818–1923”. Są to głównie wycinki prasowe z różnych lat²⁸.

Ze źródeł drukowanych największe znaczenie miały „Dzienniki Praw Królestwa Polskiego” oraz *Zbiór przepisów administracyjnych Królestwa Polskiego*, cz. 3, *Wydział Skarbu*, t. 1–20, Warszawa 1866–1868²⁹. Wiele ważnych danych zawierają wydawnictwa źródłowe obejmujące raporty Rady Stanu Królestwa Polskiego³⁰, opinie Sejmu Królestwa doby konstytucyjnej³¹ oraz obszerny raport urzędnika rosyjskiego ministerstwa finansów Józefa Bossakowskiego, stanowiący szczegółową i gruntowną analizę stanu gospodarki Królestwa Polskiego w początku lat sześćdziesiątych XIX w.³²

W pracy wykorzystałam także wydawnictwa źródłowe. Pierwsze z nich, obejmujące raporty Rady Stany Królestwa Polskiego z działalności rządu w okresie

²⁷ Archiwum Państwowe w Warszawie, Warszawskie Towarzystwo Dobroczynności, sygn. 476.

²⁸ Tamże, Zbiór Korotyńskich, seria X, sygn. 216.

²⁹ W pracy wykorzystano: t. 5: *Przepisy budżetowe oraz rys historyczny budżetów*, Warszawa 1866; t. 9: *O loteryi*, Warszawa 1867.

³⁰ *Obraz Królestwa Polskiego w okresie konstytucyjnym*, t. 1: *Raporty Rady Stanu Królestwa Polskiego z działalności rządu w latach 1816–1828*, oprac. i wstęp J. Leskiewiczowa, F. Ramotowska, Warszawa 1984.

³¹ *Sejm Królestwa Polskiego o działalności rządu*.

³² *Gospodarka i finanse Królestwa Polskiego przed powstaniem styczniowym. Raport Józefa Bossakowskiego z 1862 r. dla ministra finansów M.Ch. Reuterna*, oprac. R. Kołodziejczyk, Warszawa 1969.